

Denna rapport utgör en kort introduktion till rapporten *Vem får man vara i vårt samhälle? Om transpersoners psykosociala situation och psykiska hälsa*. Huvudrapporten är den första svenska kunskapssammanställning som gjorts om transpersoners psykosociala situation och hälsa. Statens folkhälsoinstitut publicerar båda rapporterna som ett tillägg till den förra regeringens uppdrag att utreda hälsosituationen för homosexuella, bisexuella och transpersoner (hbt).

De problem avseende psykosocial situation och psykisk hälsa som många transpersoner upplever aktualiserar frågan hur samhället kan bidra till en förbättrad utveckling och förståelse för transpersoners situation. En nyckel till detta är vetenskaplig kunskap. I denna introduktion lyfts bland annat:

- Frågor som är centrala för transpersoners livssituation och psykiska hälsa.
- Forskning som kan underlätta förståelsen av transpersoner.
- Problematisering av traditionella identitetskonstruktioner och av heteronormen.
- Transpersonsfenomenet i ett historiskt perspektiv.
- Förslag till insatser och fortsatt forskning.

Rapporten riktar sig till politiker, beslutsfattare och studerande. Andra viktiga målgrupper är skol- och vårdpersonal, men också en intresserad allmänhet. Författare är docent Sam Larsson, professor John Lilja och medicine doktor Björn Fossum i samarbete med sexolog Maj-Briht Bergström-Walan och docent Marianne Berg.

EN KORT INTRODUKTION TILL RAPPORTEN

Vem får man vara i vårt samhälle?

Om transpersoners psykosociala
situation och psykiska hälsa

Sam Larsson, John Lilja och Björn Fossum i samarbete
med Maj-Briht Bergström-Walan och Marianne Berg

Statens
folkhälsoinstitut

Statens folkhälsoinstitut
Distributionstjänst
120 88 Stockholm

Fax 08-449 88 11
E-post fhi@strd.se
Internet www.fhi.se

Rapport R 2008:12
ISSN 1651-8624
ISBN 978-92-7257-560-8

Statens
folkhälsoinstitut

EN KORT INTRODUKTION TILL RAPPORTEN

Vem får man vara i vårt samhälle?

Om transpersoners psykosociala
situation och psykiska hälsa

Sam Larsson, John Lilja och Björn Fossum i samarbete
med Maj-Briht Bergström-Walan och Marianne Berg

© STATENS FOLKHÄLSOINSTITUT R 2008:12

ISSN: 1651-8624

ISBN: 978-92-7257-560-8

PROJEKTLEDARE: REGINA WINZER, UTREDARE STATENS FOLKHÄLSOINSTITUT

REDAKTÖR: CAROLINE ARDBO

FOTO, OMSLAGET: "MAKE-UP FÖR NYBÖRJARE: FRÅN BRIGITTE BARDOT
TILL DAVID BOWIE" AV JOOST VEERKAMP, 1987

FOTO, INLAGAN: CHRISTER STRÖMHOLM SAMT JOOST VEERKAMP

GRAFISK PRODUKTION: AB TYPOFORM

Innehåll

Förord	6
1. Bakgrund	7
Inledning	8
Syfte	8
Teori och metod	9
Transperson – en begreppsförklaring	9
Transvestiter och transsexuella	11
Crossdressingspektrumet	11
Utvecklingen av ett paradigm för homosexuella, bisexuella och transpersoner (hbt)	12
Val av forskningsperspektiv	13
Samsyn mellan transpersoner och forskare	13
2. Transpersoners livssituation och psykiska hälsa	15
Transpersoners livssituation	16
Transpersoners psykiska hälsa	16
Unga hbt-personers psykosociala påfrestningar	19
Omgivningens fobiska reaktioner	19
Hustrurs och partners attityder till transpersoner	20
3. Hur kan vi förstå transpersoner bättre?	21
En person – flera deljag	22
Transpersoner utmanar den traditionella jag- och genusuppfattningen	22
Transpersonsidentiteter, psykosocial hälsa och behovet av socialt stöd	22
Transpersonsfenomenet i ett historiskt perspektiv	23
4. Identitetskonstruktioner och identitetspolitik	25
Identitetskonstruktionerna och samhället	26
”De andras” och samhällets roll vid transpersonsfenomen	28
5. Problematisering och förslag till insatser	29
Problematisering av forskningsfokus kring transpersoners situation	30
Förslag till insatser	30
1. Utveckling av empowermentinsatser	31
2. Riktade åtgärder inom utbildningssektorn till gruppen unga hbt-personer	31
3. Kompetensutveckling för vårdpersonal	31

4. Stöd till ungdomsmottagningar _____	31
5. Utökat internationellt samarbete _____	31
6. Förslag till fortsatt forskning _____	33
Några angelägna frågor för fortsatt forskning _____	34
Referenser _____	38

Kommentar till bilderna av Christer Strömholm

Jag hade förmånen att tillsammans med transvestitföreningens grundare, Anette Hall, få möta Christer Strömholm för att få ta del av det omfattande bildmaterial som han dokumenterat om transpersoner. Ett bestående intryck av mötet med Christer Strömholm var att många av hans berättelser kring de bilder som han hade tagit av transpersoner i olika delar av världen avslöjade att flera av de han fotograferat var döda, i många fall genom självmord.

För att stödja forskningen framöver gav Christer Strömholm ett urval av sina många bilder av transpersoner till Anette Hall och mig och gav oss samtidigt tillåtelse att använda dessa bilder i olika seriösa sammanhang kring transpersonsfenomen. De bilder som vi använt i denna antologi beskrivs här med de uppgifter som Christer Strömholm själv gav kring dessa bilder.

Sam Larsson

BILD NÄSTA SIDA:

SUZY, DRAG QUEEN FRÅN JAPAN. FOTOT ÄR TAGET MYCKET TIDIGT PÅ MORGONEN
I EN LITEN FISKEBY I JAPAN.

Förord

Denna rapport utgör en kort introduktion till rapporten *Vem får man vara i vårt samhälle? – Om transpersoners psykosociala situation och psykiska hälsa*. Det är den första svenska kunskapssammanställning som gjorts om transpersoners psykosociala situation och hälsa.

Statens folkhälsoinstitut publicerar båda rapporterna som ett tillägg till den förra regeringens uppdrag att utreda hälsosituationen för homosexuella, bisexuella och transpersoner (hbt). Återrapporteringen av hbt-uppdraget skedde i december 2005, men just kunskapen om transpersoner var outvecklad och belysningen av gruppen blev därför summarisk. Det som har framkommit i FHI:s tidigare enkätundersökning är att transpersoner har en sämre självrapporterad psykisk hälsa jämfört med homo- och bisexuella, vilka i sin tur rapporterar större hälsoproblem i relation till övrig befolkning.

Rapporterna har skrivits av docent Sam Larsson, professor John Lilja och medicine doktor Bjöörn Fossum i samarbete med sexolog Maj-Briht Bergström-Walan och docent Marianne Berg. Författarna har lagt ned ett gediget arbete på att i huvudrapporten försöka ge en mer fördjupad förståelse och bakgrund till transpersoners psykosociala livssituation, men också på att låta dem själva och närstående komma till tals och att beskriva och analysera omvärldens reaktioner.

Projektansvarig vid Statens folkhälsoinstitut har varit Regina Winzer, utredare och folkhälsovetare. De vetenskapliga granskarna har varit professor Per Olov Lundberg och docent Ola Arvidsson.

GUNNAR ÅGREN

GENERALDIREKTÖR FÖR STATENS FOLKHÄLSOINSTITUT

1. Bakgrund

Inledning

Att utveckla kunskap om transpersoner är en utmaning på många sätt eftersom förståelsen av transpersonsfenomenet kräver en problematiserande diskussion som bör kopplas till många olika aspekter såsom psykologiska, biologiska, sociala, kulturella och juridiska faktorer. En ansats till en sådan diskussion görs i huvudrapporten (*Vem får man vara i vårt samhälle? – om transpersoners psykosociala situation och psykiska hälsa*, kapitel 16). I föreliggande arbete har diskussionen om transpersoners situation främst illustrerats med fokus på manliga transvestiter och transsexuella, som är de mest studerade inom transpersonersgrupperna. En mer omfattande och systematisk analys av alla olika former av transidentiteter är en viktig fråga för fortsatt forskning.

Internationell forskning tyder på att gruppen transpersoner, särskilt de som i huvudsak lever i den motsatta könsrollen, har en betydligt sämre hälsa än majoritetsbefolkningen (1, 2). Trots att transpersoner, framför allt transsexuella, har uppmärksammats i Sverige under senare år, finns det bristfällig kunskap om deras psykosociala hälsa. En möjlig förklaring är att forskningen på området är begränsad, till stor del beroende på svårigheterna med att ta sig an detta undersökningsfält. Att få kunskap om gruppen, som är utpräglat heterogen, är inte alldeles enkelt. Den viktigaste kunskapen om transpersoner hämtas vanligen från de föreningar som finns för transpersoner. Urvalet blir då selekterat, bortfallet brukar vara betydande och resultaten därför svåra att generalisera. Den form av kunskapsammansättning om transpersoner som, med hänsyn tagen till kunskapsläget, är mest lämplig att göra är en tematisk analys inom ramen för en narrativ översikt som baserar sig på både kvantitativa och kvalitativa studier inom området – en multidimensionell ansats. Rapporten är ett första steg för att utveckla kunskap om, och förståelse för, transpersoners psykosociala hälsa och kan utgöra en plattform för fortsatt kunskapsutveckling.

Som framgår är detta en kortversion av rapporten *Vem får man vara i vårt samhälle?* För den läsare som önskar en fördjupad förståelse av transidentiteter finns den både att beställa som print on demand och att ladda ner från Statens folkhälsoinstituts hemsida www.fhi.se.

Syfte

Denna kortrapports främsta syften är att ge:

1. En ökad förståelse för transpersoner.
2. En inblick i transpersoners livssituation och psykosociala hälsa.
3. Förslag till insatser som kan förbättra transpersoners hälsa.
4. Förslag till angelägna frågor för fortsatt forskning.

Det allmänna syftet med denna rapport är att ge underlag för en diskussion om hur den psykosociala hälsosituationen för transpersoner kan förbättras. Mer specifikt handlar det om att belysa central kunskap om transpersoner – med fokus på manlig transvestism och transsexualism – och deras livssituation samt att skissera olika förslag till insatser som kan

förbättra gruppens psykosociala hälsa. Det handlar om att både öka kunskapen om och förståelsen för transpersoners upplevelsevärldar.

Rapporten presenterar de teoretiska begrepp och perspektiv som tidigare diskuterats i litteraturen, men integrerar också aktuella begrepp och perspektiv för hur transpersoner kan förstås i en multidimensionell tolkningsmodell med fokus på identitetsdimensionen (3-6).

Teori och metod

Denna rapport baserar sig på kvantitativa, kvalitativa och kombinerade forskningsmetoder. I huvudrapporten har utrymme även getts åt bland annat transpersoners egna beskrivningar av sina liv och reflektioner över sina upplevelser. Huvudrapporten grundar sig på en tematisk analys av centrala teman inom ramen för en narrativ översikt (7, 8). Utifrån valda vetenskapsfilosofiska inriktningar, såsom hermeneutik och postmodernt tänkande (9) samt multidimensionella teoretiska analyser (3-5) diskuteras aktuella teman, begrepp och perspektiv av betydelse för att förstå innebörden i transpersoners livssituation.

De empiriska resultat som diskuteras inkluderar kvantitativa, kvalitativa och kombinerade forskningsmetoder som rapporterats i litteraturen – en multidimensionell ansats (5, 8). De analysperspektiv som presenteras inkluderar psykodynamisk teori (10), kognitiv teori och inlärningsteori (4) samt social konstruktivism och queerteori (10-14). Den multidimensionella analysen beaktar samspelet mellan person- och situationsfaktorer eller mellan makro- och mikroprocesser för att förstå transidentiteter, ett analytiskt grepp som har beskrivits som meningsfullt i litteraturen för att kunna fånga den komplexitet som finns vid transidentifikation (3, 4).

Transperson – en begreppsförklaring

I den senare litteraturen har man börjat använda begreppet transperson (eng. *transgender*) som ett paraplybegrepp för personer som på olika sätt överskrider eller identifierar sig med och uttrycker sig i den motsatta könsrollen. Även om det inte finns någon allmänt accepterad och entydig definition av begreppet transperson finns det en ganska god samstämmighet om att det bör inkludera alla individer som klär sig i det motsatta könets kläder – så kallad *crossdressing/crossdressers*. Det betyder att det inkluderar de personer som identifierar sig som transvestiter och transsexuella samt de mellangrupper som finns mellan transvestism och transsexualism (15, 16, 17).

Eftersom de mest studerade inom transpersongruppen är manliga transvestiter och transsexuella (3, 4, 18) kommer vi i denna kortrapport främst att fokusera på dessa grupper när vi diskuterar transpersoner.

Transvestiter och transsexuella

En **transvestit** beskrivs i litteraturen som en person, vanligtvis en man, som periodvis klär sig i det motsatta könets kläder av personliga skäl eller för att uttrycka ett kvinnligt deljag, ”kvinnan inom sig” (4, 18, 19, 20). Forskaren Richard Ekins beskriver i boken *Male femaling* hur crossdressing kan uppfattas som att individen har ett kognitivt identitetsschema som innebär att man kan växla mellan en manlig och kvinnlig identitet, *an oscillating identity script* (21).

En ofta använd term för transvestism är *crossdressing*, som vanligen syftar på en man som bär kvinnliga kläder eller en kvinna som klär sig i manliga kläder. Det kvinnliga modet gör dock att det är enklare för kvinnor att kunna uttrycka sig i det motsatta könets kläder utan att det väcker några särskilda diskussioner eller kategoriseringar som just crossdressing (19). Forskningen diskuterar olika former av kvinnlig crossdressing, en kvinnlig maskulinitet eller transgendermaskulinitet inklusive kvinna-till-man transsexuell (3, 22).

Transsexuella personer har en bestående önskan att leva sitt liv som det motsatta könet i förhållande till det biologiska kön de är födda med. Transsexuella personer söker oftast – men inte alltid – medicinsk konsultation för att få hjälp med könsbyte så att deras mentala identitet bättre kan överensstämja med det biologiska jaget (19).

Crossdressingspektrumet

I forskningslitteraturen diskuteras crossdressingspektrumet (4), där några av de mest framträdande formerna är:

1. **Transvestism**, individer som periodvis klär sig i det motsatta könets kläder.
2. **Marginal transvestism**, där identifikationen med den motsatta könsrollen är mer intensiv än vid transvestism och individen ofta söker hormonell terapi, men periodvis lever i den motsatta könsrollen.
3. **Transgenderism**, där individen lever på heltid i den motsatta könsrollen utan att genomgå könsbyte.
4. **Primär transsexualism**, där individen sedan tidig barndom har känt en stark identifikation med det motsatta könet.
5. **Sekundär transsexualism**, där individen kan ha en utvecklingsbakgrund som exempelvis transvestit som senare leder till ett behov av könsbytesoperation.

BILD FÖREGÅENDE SIDA:

NANA, TRANSSEXUELL FRÅN PARIS I FRANKRIKE.

Det finns här både man-till-kvinna respektive kvinna-till-man transsexuella personer (*male-to-female transsexuals*, MtF, respektive *female-to-male transsexuals*, FtM). I litteraturen beskrivs också andra variationer, som drag queens/kings eller she-males. I dessa grupper är det många som använder hormoner och har genomgått kosmetisk kirurgi i varierande grad, men endast ett fåtal har genomgått en komplett könsbytesoperation. En annan grupp är androgyna eller bigenderpersoner som identifierar sig både som man och kvinna. Ytterligare en grupp representeras av kvinnliga rollframställare som arbetar som artister, det kan handla om män som imiterar kvinnor eller uppträder i en kvinnoroll. Det finns både heterosexuella, bisexuella och homosexuella variationer av crossdressing (3, 4, 15, 23). Transpersonsfenomenet kan dessutom variera och uttryckas olika i skilda kulturer (3, 24).

Utvecklingen av ett paradig för homosexuella, bisexuella och transpersoner (hbt)

I forskningslitteraturen har det diskuterats huruvida de olika grupperna inom crossdressingspektrumet, exempelvis transvestiter och transsexuella, egentligen bara representerar olika uttryck för ett och samma underliggande grundfenomen eller om de är exempel på väsentligen helt *olika* fenomen (4). Om transvestism och transsexualism är att betrakta som helt olika fenomen med få beröringspunkter är det kanske mer tveksamt om paraplybegrepp som transpersoner egentligen tillför något i teoretiskt klargörande avseende. Det kanske då snarare maskerar viktiga skillnader som borde lyftas fram. Om det däremot är så att transvestism och transsexualism och olika mellanformer av crossdressing är exempel på *ett gemensamt underliggande fenomen* blir begreppet transperson mer meningsfullt. En viktig aspekt som definitivt förenar de olika formerna av crossdressing är att de är mer eller mindre tabu i vårt samhälle och att de överskrider de traditionella könsrollskonstruktionerna.

Begreppet transperson har i den senare litteraturen också kommit att syfta på alla de som marginaliserats på grund av att de bryter mot könsrollsnormerna, som transsexuella, drag queens, crossdressers, feminina män och maskulina kvinnor. I den senare litteraturen används även begreppet transidentitet, som innefattar en hel rad olika upplevelser, som att vara obekvämt med eller bryta mot de traditionella könsrollerna, vara queer, manifestera ett behov av mer tillfällig eller varaktig crossdressing, att leva i den motsatta könsrollen eller att genomgå könsbyte inklusive hormonell och kirurgisk behandling. Även om transidentiteter blivit mer tillgängliga och kan uttryckas något friare har problem kopplat till att vara trans inte lösts i samhället. I många delar av världen kan personer som manifesterar en transidentitet riskera att utsättas för allvarlig diskriminering på arbetet, våld, eller till och med att bli dödad (25, 26:a–b)). Än i dag ses ofta frågor kopplade till överskridande av könsrollskonstruktioner som frågor som berör minoritetsintressen snarare än frågor som berör alla (27).

Virginia Prince var en av de första som använde begreppet transperson. Prince syftade på personer som befann sig mellan transvestism och transsexualism. Samtidigt har Prince tillsammans med Bentler (28) framhållit att begreppet transvestism visserligen rent allmänt används för att beskriva personer som bär kläder tillhörande det motsatta könet, men att det döljer mer än det klargör eftersom det inte säger någonting om motiv, tillfredsställelse

eller tänkbara syften med crossdressing. De nämner att både homosexuella drag queens, transsexuella och transvestiter klär sig i motsatta könets kläder, men att det psykologiska mönster som är förknippat med crossdressing i dessa fall skiljer sig åt. Prince och Bentler uppfattar homosexualitet som uttryck för en sexuell variation, medan crossdressing uppfattas som en *könsrollshandling*.

I litteraturen har man börjat argumentera för att analysen av transpersoner bör ske med koppling till den teoretiska analysen av kvinnlig och manlig homosexualitet inklusive personer med en bisexuell identitet. Man har här utvecklat det så kallade hbt-paradigmet (*LesBiGay transgender affirmative paradigm*) och på olika sätt argumenterat för att sammankoppla analysen för hbt-grupperna eftersom det finns så många likheter dem emellan. Då alla hbt-grupper på olika sätt överskrider de traditionella genus- eller könsrollsnormerna i samhället (inklusive heteronormen) är det meningsfullt och viktigt att göra en helhetsanalys för dessa grupper (23, 29). Detta motiverar att hbt-paradigmet har beaktats och diskuterats mer ingående i huvudrapporten.

Val av forskningsperspektiv

Vid kunskapsbyggande om transpersoner är det angeläget att forskningen inte kännetecknas av ett ”vi och dom” tänkande, att några personer, ett ”vi”, ska skapa kunskaper om ett ”dom”. Det speglar ett tänkande som inte ska präglade denna översikt (30, 31). Ett av flera möjliga sätt att försöka undvika ett ”vi och dom” tänkande vid forskningen är att på ett tydligt sätt beakta transpersoners egna röster som en viktig kunskapskälla. Det betyder exempelvis att transpersoners självbiografier och narrativa berättelser bör utgöra viktiga byggstenar vid utvecklandet av kunskap om transpersonsfenomen. Kunskapen bör beakta både de centrala teman, beskrivningar och tolkningar som framkommer i transpersoners egna berättelser om sin situation och forskares analyser. I huvudrapporten beaktas beskrivningar och analyser som transpersoner presenterat antingen via biografier eller via narrativa berättelser där de uttrycker hur de ser på sin livssituation.

När man diskuterar transpersoner är det viktigt att inte enbart fokusera på transidentiteter utan också problematisera de i kulturen rådande genus- eller könsrollsnormerna inklusive heteronormen. Den traditionella mansrollen eller kvinnorollen inklusive den heterosexuella samvaronormen behöver diskuteras i relation till innebörden i transpersonsbegreppet (13, 15, 32). Transpersonsfenomen utmanar de traditionella sätten att definiera manligt och kvinnligt och uppmanar till nya analyser och nya handlingsstrategier för att motverka diskriminering och utanförskap baserat på könsrolls-beteende (27).

Samsyn mellan transpersoner och forskare

Komplexiteten i transpersonsfenomenen har nödvändiggjort unika samarbeten mellan transpersoner och forskare för att nå en fördjupad förståelse och kunskap om dessa fenomen (18, 19, 28, 33, 34). Ett gemensamt tema som transpersoner lyfter fram i självbiografier är att man uttrycker ett behov av att försöka förstå sin identitetsutveckling och sin identitet

(17, 35-37). I litteraturen beskrivs hur transpersoner som exempelvis transvestiter uppfattar sin identifikation med den motsatta könsrollen som ett uttryck för ett andra jag, ”kvinnan inom sig”, som behöver komma till uttryck (20, 38). Morris (37) anser att hennes transsexuella upplevelse ställer frågan om jaget i centrum, hon argumenterar för att transsexualism är ett led i ett forskningsprojekt om det egna jaget.

Transpersoner som Virginia Prince, Jan Morris och Erica Zander antyder på olika sätt att transpersonsidentiteter inte bara berör frågor kopplade till förståelsen av transidentiteter utan också frågan om hur vi ska förstå vårt jag. Hur utvecklas det och vilka möjligheter har vi att identifiera oss med och konstruera olika delidentiteter i vårt psyke? Annorlunda uttryckt är transpersoners identitetsfrågor viktiga frågor som egentligen är mer generella och berör alla för att man ska få en mer detaljerad kunskap om frågor kopplade till identitet och identitetskonstruktioner.

Forskningslitteraturen om transpersoner har också ett identitetsfokus. Transpersonsfenomen som transvestism och transsexualism berör, menar man, jagupplevelsen och frågan hur vi ska förstå jaget (3, 4, 18, 21, 39-42). Det är därför nödvändigt att utveckla detaljerade identitetsteoretiska perspektiv för att kunna förstå och analysera transpersonsfenomen och för att kunna formulera meningsfulla hälsoinriktade åtgärder. Liknande argument med fokus på identitetsdimensionen har alltså redovisats i litteraturen av både forskare och transpersoner (4, 18, 38, 43-46).

2. Transpersoners livssituation och psykiska hälsa

Transpersoners livssituation

Litteraturen visar på en komplex bild av gruppen transpersoner. De mer omfattande studierna beskriver den kanske största gruppen transpersoner, manliga transvestiter, som är organiserade i olika föreningar. Transvestiter beskrivs i dessa studier ha en i allt väsentligt harmonisk familje- och utbildningsbakgrund och en välordnad psykosocial situation. En majoritet av individerna är föräldrar med en förmåga att skapa varaktiga och stabila förhållanden (3, 4, 18, 28, 39-43, 47).

För den här gruppen transvestiter skildras crossdressing som ett behov av att uttrycka "ett andra jag", *a second self* (4, 18, 20, 38, 46), eller en könsidentitetskonstruktion tillhörande det motsatta könet (3, 4, 6, 18, 21, 39-42). Transpersonsgrupper med en mer transsexuell inriktning beskrivs ha haft en mer problematisk familjebakgrund än vad som gäller för transvestiter (3, 4, 48).

I studier som baserar sig på icke kliniska urval beskrivs transvestism som ett resultat av speciella inlärningsprocesser och kognitiva strategier och inte som ett uttryck för personlighetsproblematik (4, 18).

I litteraturen har även diskuterats huruvida det finns olika former av transvestism (4, 33, 34, 49). Det har framhållits att de transvestiter som konsulterar läkare eller psykiater kan skilja sig från dem som inte sökt behandling och som är medlemmar i crossdressingföreningar (4, 28, 41, 42, 50). Det betyder att det kan finnas olika grupper av transvestiter som upplever transvestismen på skilda sätt.

En slutsats som kan dras mot bakgrund av ovanstående studier är att transpersons fenomenet kan tolkas som ett sätt att uttrycka en identitetskonstruktion som på olika sätt överskrider de traditionella genusnormerna i samhället. Transpersoner, som transvestiter, visar genom att uttrycka "ett andra jag" tillhörande det motsatta könet att andra genuskonstruktioner är möjliga att identifiera sig med. De traditionella könsrollsmönstren kan dekonstrueras och överskridas (10, 12, 13, 51).

Transpersoners psykiska hälsa

I Folkhälsoinstitutets webbenkät 2005 visade det sig att gruppen transpersoner (N = 298) i 40 procent av fallen upplevde ett nedsatt psykiskt välbefinnande, vilket var vanligare än för den homo- och bisexuella gruppen. Av transpersonerna uppgav 21 procent att de någon gång försökt ta sina liv. Det var också mycket vanligare bland transpersoner (41 procent) än bland homo- och bisexuella (30 procent) att ha upplevt kränkande behandling eller bemötande en eller flera gånger under de senaste tre månaderna (94, 106). Att transpersoner i så hög grad upplevt kränkande bemötande är anmärkningsvärt och det kan i det sammanhanget noteras att forskningen visar på ett samband mellan diskriminering och ohälsa (107).

Den typ av resultatprofil som Folkhälsoinstitutets webbenkät uppvisar ligger i linje med annan forskning som indikerar att olika transvestitgrupper i vissa studier beskrivits uppvisa högre förekomst av ångest, depression och skuld känslor än kontrollgrupper (3). Professor Richard F. Docter (4) beskriver dock vissa forskningsresultat som visar att trans-

vestiter som är medlemmar i transvestitföreningar inte på ett avgörande sätt skiljer sig från jämförelsegrupper med avseende på skalor som mäter förekomsten av neuros- och psykosymtom. Å andra sidan tycks transvestiter enligt Docter vara något mer ångestbenägna och möjligen mer introverta än män som inte klär sig i kvinnokläder. I fortsatt forskning bör studeras huruvida transvestiters ökade ångestbenägenhet kan vara ett resultat av samhällets stigmatisering eller bero på att man är utsatt för kränkande bemötande.

För transsexuella kan exempelvis själva könsbytesprocessen vara påfrestande. Före könsbytesoperation kan många transsexuella uppleva stark oro, ångest och depression och självmordsförsök förekommer (3).

Beskrivningar av psykisk hälsa och ohälsa för transpersoner i litteraturen indikerar att det är en minoritetsgrupp som är utsatt för påfrestningar och diskriminering i samhället som negativt påverkar den psykiska hälsan. Clements-Nolle et al. (1) visar i en studie av 392 man-till-kvinna transpersoner och 123 kvinna-till-man transpersoner att de hade hög förekomst av depression och att 32 procent i båda grupperna hade gjort självmordsförsök. De båda forskarna Kreiss och Pattersson (2) samt forskare som Quinn (52) menar att unga lesbiska, homosexuella, bisexuella och transungdomar löper stor risk att utveckla psykosociala problem såsom depression, självmordsförsök, drogmissbruk, sexuella sjukdomar, skolmisslyckanden och hemlöshet.

Forskarna Harper och Schneider (53) menar att hbt-grupperna upplever olika former av förtryck och diskriminering i världen. De diskuterar psykologiska och sociala konsekvenser av förtryck, avståndstagande, diskriminering och våld mot hbt-personer. En forskargrupp (104) visar i en studie att hbt ungdomar lämnar hemmet oftare, använder mer droger och har mer psykiska problem än andra ungdomar. Psykiska problem hos exempelvis homosexuella, lesbiska och bisexuella har kopplats till diskriminering (54).

Enligt forskaren och transpersonen Whittle (25), som beskriver förhållandena i England, är transpersoner som lever i den motsatta könsrollen ofta diskriminerade på arbetsmarknaden och tvingas ibland lämna sitt arbete på grund av sin identitet som transperson. I sammanhanget bör nämnas att finländska studier visar att diskriminering i arbetslivet är mindre vanligt i de nordiska länderna (se huvudrapportern, *Vem får man vara i vårt samhälle?*, del 3). Det betyder att diskrimineringsprocesser kan skilja sig åt i olika sociala sammanhang eller kontext.

Två forskare, Bockting och Cesaretti (15), framhåller att transpersoner är en diskriminerad grupp som inte behandlas på ett värdigt sätt. De visar hur viktigt det är att kunna komma ut som transperson och få omgivningens stöd för att därmed kunna förbättra sin psykiska hälsa och möjligheterna att leva ett fullvärdigt liv. Att hälsoläget kan skilja sig åt för olika transgrupper motiverar möjligen att differentierade förebyggande insatser riktas till de olika grupperna. Men här behövs mer forskning för att tydligare klargöra situationen. I forskningslitteraturen framhålls dels behovet av att utveckla teorier som ökar förståelsen av hbt-identiteter, dels av att sammanställa kunskapen inom detta område för att skapa underlag för insatser som kan förbättra levnadsmöjligheterna för denna grupp (53, 105).

Unga hbt-personers psykosociala påfrestningar

Forskningslitteraturen ger en mycket komplex bild av hbt-gruppernas livssituation. Flera studier, särskilt avseende unga personer inom hbt-grupperna, visar att dessa i högre grad än andra ungdomar löper större risk att exempelvis utveckla olika emotionella och sociala hälsoproblem. Under den senaste tioårsperioden har det vuxit fram en kunskap om att särskilt yngre hbt-personer uppvisar högre andelar av psykisk ohälsa än genomsnittet. Detta gäller depression, självmordsförsök, missbruk, förekomst av sexuellt överförda sjukdomar, misslyckanden i skolan, upplevelser av att familjen tar avstånd från dem, att rymma hemifrån, hemlöshet och prostitution (2, 52).

Unga lesbiska, homosexuella, bisexuella och transpersoner har också beskrivits löpa stor risk att utveckla bristande självkänsla och självförtroende (2, 52). De har således mer fysiska, psykiska och sociala problem jämfört med andra ungdomar. Dessa problem hänger sannolikt samman med att det är särskilt under ungdomsåren som man söker sin identitet, vilket i sig är en känslig process. I detta utvecklingsskede är man speciellt känslig för omgivningens eller samhällets reaktioner och bemötande. Den psykosociala hälsosituationen för unga personer inom hbt-grupperna beskrivs i forskningslitteraturen vara kopplat till det sociala stigma, i form av diskriminering, isolering och främlingskap som finns i samhället gentemot dessa grupper (2, 53, 54).

Omgivningens fobiska reaktioner

Det finns också studier som visar att unga hbt-personer inte alltid bemöts på ett adekvat sätt av social behandlingspersonal som en följd av deras homofobiska attityder, eftersom hbt-grupperna bryter mot sociala normer, genus- eller heteronormen i samhället (52). Behandlings- och vårdpersonal behöver få bättre kunskaper om hur de ska kunna arbeta med hbt-grupperna på ett mer effektivt sätt (52, 55, 56).

I litteraturen nämns att hbt-grupperna kan vara utsatta för fobiska reaktioner som olika former av homofobi, bifobi och transfobi (23, 29). Homofobiska reaktioner kan bland annat ha en koppling till bristande kunskaper eller en osäkerhet i den homofobiska personens självbild. Psykologiska studier visar att personer med hög grad av homofobi ibland också på ett omedvetet plan kan känna erotisk attraktion till personer av det egna könet (57). Den homofobiska attityden skulle då i vissa fall kunna tolkas som en rädsla för en egen omedveten homosexualitet eller bristande självinsikt om komplexiteten i den egna identiteten. Personer som har väl utvecklade och stabila självbilder tycks i mindre grad ta avstånd från homosexuella (58).

BILD FÖREGÅENDE SIDA:

NANA, TRANSSEXUELL FRÅN PARIS I FRANKRIKE.

Om det är så att homofobiska reaktioner sammanhänger med en egen identitetsosäkerhet och bristande kunskaper inom hbt-området borde vi finna mer homofobiska reaktioner hos yngre än hos något äldre ungdomar. Detta hänger samman med att man är mer identitetsosäker när man är i de tidiga utvecklingsfaserna eftersom man då prövar eller försöker finna sin identitet, vem man är och vem man kan vara (59, 60). Forskningen visar också att unga personer i grundskolan är mer homofobiska än studerande på gymnasiet (61).

Unga personer inom hbt-grupperna är alltså en sårbar grupp, de söker själva sin identitet och lever med andra ungdomar som också gör samma sak. Det kan öka risken för att hbt-ungdomar i högre grad än vuxna utsätts för fobiska reaktioner, speciellt från andra unga. Behovet av stöd för unga hbt-ungdomar är därför särskilt angeläget. Det kan handla om förbättrade utbildningsinsatser i grundskolan inom hbt-området, att skolkuratorer, skolpsykologer och sjuksköterskor får adekvata kunskaper inom detta område samt att ungdomsmottagningar och andra personalgrupper som kommer i kontakt med unga har tillräckliga kunskaper inom hbt-området.

Hustrurs och partners attityder till transpersoner

Den viktiga frågan hur hustrurna till manliga transpersoner, särskilt transvestiter, uppfattar sin mans behov av crossdressing har beaktats i olika studier (4, 62, 63). I ett särskilt kapitel i den fullständiga rapporten (Vem får man vara i vårt samhälle?) diskuteras resultaten från en studie av 50 hustrur till transvestiter utförd av Larsson et al. 1995 (62, 63). Studien grundar sig på en mixad metodstrategi som beaktar både kvantitativa och kvalitativa data. Resultaten visade att många hustrur accepterade sina mäns behov av crossdressing. Men det fanns också hustrur/sambor som hade svårt att acceptera sin mans behov av att manifesteras sitt andra jag eftersom de upplevde att det bröt mot de vanliga genus- eller könsrollsnormerna. De var rädda att andra skulle kunna upptäcka deras mans behov av crossdressing och gav på olika sätt uttryck för att de exempelvis saknade förklaringsmodeller till mannens identitetsväxlingar eller att de försattes i en roll de inte tänkt sig (62, 63). Liknande resultat har beskrivits i den internationella forskningslitteraturen (3, 4).

3. Hur kan vi förstå
transpersoner bättre?

En person – flera deljag

När det gäller förståelsen av vårt jag och jagmedvetande har den allmänna uppfattningen i samhället varit att vi endast är eller har ett jag, att vi ständigt är densamma i olika situationer och genom hela vårt liv (64). Den moderna jag- eller medvetandeforskningen ger dock ett annat svar. Vi är inte bara en person utan har många deljagssystem inom oss som delvis kan uppvisa olika kognitiva, emotionella och beteendemässiga repertoarer (64-67), inklusive olika könsidentiteter eller sexuella preferenser (4, 19, 66-69).

Uppfattningen att vi har eller kan konstruera flera olika deljagssystem inom oss delas av alla de större skolbildningarna tillhörande olika paradigmer. Inom kognitiv vetenskap använder man begrepp som att individen har många olika ”small minds” (65). Inom psykodynamisk vetenskap beskriver man hur individen har en hel serie av olika jag eller identifikationer inom sig som konstruerats i samspel med viktiga personer i individens närhet, särskilt under de tidiga barn- och ungdomsåren (64). Transpersonell psykologi använder begrepp som subidentiteter och socialkonstruktivistiska forskare beskriver hur människan via språket och sociala samspel kan skapa olika narrativa identitetskonstruktioner, man berättar olika berättelser om vem man är kopplat till olika sociala situationer – jaget blir en mer eller mindre flytande social konstruktion (11).

Transpersoner utmanar den traditionella jag- och genusuppfattningen

Transpersonsfenomen skulle kunna tolkas som ett exempel på medvetandets mångdimensionella karaktär, dess möjligheter att konstruera olika jagidentiteter oavsett vad samhällets genusnormer uttrycker (3, 4, 18, 21, 28, 39-42).

Transpersoner som manliga transvestiter och transsexuella utmanar gängse identitets- och genuskonstruktioner eller tron på att vi bara har ett jag i vår personlighet. Transvestiter visar genom crossdressing att det är fullt möjligt att via ett flexibelt identitetsschema kunna växla mellan olika mentala jagidentifikationer, en manlig respektive kvinnlig rollidentitet, ett andra jag eller ”kvinnan inom sig” (4, 18). Det kan skapa en rädsla inför crossdressing eftersom det inte blir så enkelt att kategorisera personen som enbart man eller kvinna (51). Denna rädsla kan skapa en grogrund för osynliggörande, avståndstagande och i värsta fall diskriminering.

Transpersonsidentiteter, psykosocial hälsa och behovet av socialt stöd

Nuttbrock et al. menar att de flesta forskare är överens om att det psykiska välbefinnandet hos transpersoner påverkas av i vilken utsträckning som transidentiteter kan respekteras och uttryckas i vanliga sociala relationer. Det handlar med andra ord om huruvida en transidentitet stöds eller inte stöds av personer som individen har nära relationer med. Nuttbrock et al. nämner att det kan vara känsligt att informera sin partner om sin transidentitet, särskilt om partnern inte fått vetskap om det när relationen inleddes. De nämner

vidare att det kan vara både viktigt och känsligt att informera föräldrar. Att också ha föräldrarnas stöd kan ha stor betydelse. Att informera om sin transidentitet på arbetsplatsen kan vara en utmaning (70).

Nuttbrock et al. beskriver fyra steg eller aspekter av transpersoners transidentitet och kopplingen till välbefinnande inklusive sociala relationer:

1. **Identitetsmedvetenhet.** Att hålla den egna transidentiteten hemlig för andra nära anhöriga kan ge upphov till emotionell spänning. Å andra sidan har hemlighållandet ibland beskrivits vara ett sätt att tillfälligt må bra psykiskt eftersom man slipper diskussioner om sin transidentitet.
2. **Att uttrycka sin identitet.** Även om transpersonen har berättat om sin identitet för närstående blir nästa steg att finna sätt att uttrycka sin transidentitet. Forskningen visar att välbefinnandet hos transpersoner är kopplat just till möjligheten att kunna realisera crossdressing.
3. **Identitetskongruens.** Även om andra närstående är medvetna om transidentiteten (identitetsmedvetenhet) och man funnit sätt att uttrycka den (att uttrycka sin identitet) är det också viktigt att finna sätt där närstående kan relatera till transidentitetsuttryck på ett accepterande sätt (identitetskongruens). Problem med bemötandet från exempelvis en partner kan påverka hälsosituationen negativt hos transpersonen.
4. **Identitetssupport.** Hur nära partners och den sociala omgivningen reagerar när transpersoner manifesterar sin transidentitet är av avgörande betydelse för välbefinnandet. Bemötandet från omgivningen kan variera från negativa kommentarer och nedvärderande uttryck (identitetsförnekanden) till acceptans, positiva kommentarer och bejakande (identitetsstöd). Den form av bemötande som transpersoner får i dessa avseenden är alltså avgörande för den psykosociala hälsan (70).

Transpersonsfenomenet i ett historiskt perspektiv

Fenomen som transvestism och transsexualism har funnits i alla historiska tidsepoker och i de flesta kulturer eller delar av världen (3, 4, 15, 71-76). Enligt Vern och Bonnie Bullough (3) är det viktigt att anlägga ett historiskt perspektiv för att överhuvudtaget kunna förstå de personer som upplever ett behov av att klä sig i det motsatta könets kläder, crossdressing. Under vissa tidsepoker och i vissa kulturer har crossdressing associerats med homosexualitet, medan det i andra kulturer kopplats både till hetero- och homosexualitet. Attityderna till crossdressing beteende har, menar Bullough & Bullough, varierat kraftigt i olika historiska tidsepoker. Under en stor del av vår tidigare historia tyckte man inte att crossdressing hade några kopplingar till sexualitet överhuvudtaget. Det uppfattades inte heller som tecken på psykisk sjukdom. I många ursprungskulturer uppfattades det helt enkelt som ett uttryck för en variation av det mänskliga beteendet. Crossdressing hade däremot ofta religiösa kopplingar eller andra betydelser och utgjorde ett viktigt inslag i många religiösa ceremonier (3, 112).

Transvestism beskrivs ofta som ett relativt vanligt fenomen inom flera ursprungskulturer. Det som brukar benämnas som berdache- eller two spirit-fenomenet hos många indiansamhällen i Nordamerika har beskrivits av flera forskare (77-79). Berdacherna ansågs besitta stor andlig kraft eller ”supernatural powers” (78, 80). De klädde sig ofta i motsatta könets kläder och dessa manliga och kvinnliga transvestiter bemöttes med stor respekt och hade hög social status. De flesta berdacher var män (79). Många berdacher var homosexuella eller lesbiska, medan vissa var asexuella och andra var heterosexuella (3).

I sammanhanget bör nämnas att religiösa erfarenheter från den indiska kulturen visar på en koppling mellan olika former av rituell transvestism och andlig medvetandeutveckling eller självförverkligande. Människan kan via crossdressing, där hon uttrycker både manliga och kvinnliga aspekter, manifesteras psykets helhet – en andlig dimension (81, 82).

Ramakrishna, som var en av hinduismens stora förgrundsgestalter, klädde sig i kvinnokläder som ett sätt att ”komma närmare” det gudomliga (83). Olika former av crossdressing har en koppling till andligt självförverkligande i många kulturer och tidsepoker (3).

4. Identitetskonstruktioner och identitetspolitik

Identitetskonstruktionerna och samhället

Det tycks råda en form av konsensus både bland forskare och bland transpersoner om att *identitetsanalyser av olika slag* är absolut nödvändiga för att förstå transpersonsfenomen. I exempelvis transsexuellas självbiografiska texter diskuteras behovet av olika identitetsanalyser (17, 36, 37, 84), liksom bland transvestiter (38, 46). Olika identitetsfokus har också formulerats bland forskare med skilda inriktningar som psykologi (4), antropologi och historia (3) samt sociologi (39-42). Det är tveksamt om identitetsbegrepp som det "andra jaget eller "kvinnan inom" är de enda relevanta analysverktygen. Man behöver förmodligen *bredda identitetsanalysen* till att omfatta många olika sätt som transpersoner kan ge uttryck för när de uttrycker sin identitet eller personlighet på ett sätt som överskrider gängse genusnormer. Ett rimligt antagande är att transpersoner kan uttrycka *olika former av identiteter*, exempelvis androgyna identitetskonstruktioner, och inte bara "ett andra jag". Här behövs fortsatt forskning för att vidareutveckla den identitetsteoretiska analysen.

Men identitetsanalyser behöver kompletteras också med andra typer av analyser. Vi behöver analysera den *sociala omgivningens reaktioner* och de *genusnormer* som finns i samhället behöver problematiseras. Transpersoners upplevelser behöver sättas in i ett historiskt, antropologiskt och sociologiskt perspektiv (3, 40-42). Vi behöver genomföra sociala analyser av hur identiteter konstrueras eller blir möjliga att konstruera i olika sociala kontexter och hur diskriminering kan försvåra transpersoners psykosociala situation och livsprocesser, vilket i sin tur kan ge upphov till psykisk ohälsa och självförnekelse (35, 36, 84, 85).

Vid analysen av transidentiteter behöver vi, mycket mer än vad som hittills gjorts, beakta det sociala sammanhanget. Transpersoners upplevelse av sig själva och sin situation färgas givetvis av den sociala omgivningen. Komma-ut-processen kan ses som ett slags "inifrånupplevelse", där individen själv på olika sätt väljer att berätta om sin transidentitet. Men komma-ut-processen är även kopplad till samhällets attityder till transpersoner och till diskriminering mot transpersoner. Om attityderna i samhället blir mer positiva och förstående till transpersoner underlättar det komma-ut-processen.

BILD NÄSTA SIDA:

FRENZY, TRANSVESTIT FRÅN HAMBURG, TYSKLAND.

”De andras” och samhällets roll vid transpersonsfenomen

I forskningslitteraturen om transpersoner har man fokuserat på ett antal teman som barn- dom, utveckling, identitet och psykosocial situation. I huvudsak har fokuserats på att förstå transpersoner utifrån ett *aktörsperspektiv*, det vill säga hur transpersoner upplever sin situation i olika avseenden. Vi behöver också problematisera och diskutera hur ”de andra”, de som inte är transpersoner, reagerar och argumenterar när de möter just transpersoner. Vi behöver även mer än hittills fokusera på *samhällets förmåga eller oförmåga* att möta och bemöta transpersoner.

I forskningslitteraturen tycks råda ett slags konsensus om att individen kan konstruera eller identifiera sig med olika rollidentifikationer. Som tidigare nämnts betonar såväl kognitiva forskare, socialkonstruktivistiska teoretiker och psykodynamiker – om än med olika begrepp och argumentationslinjer – att människans jag inte bara är en person utan flera, att vårt jag bär flera olika röster. Det kan kanske sägas i forskningslitteraturen utan att det väcker någon större oro, men när sådana teoretiska insikter manifesteras *mer konkret i en social verklighet* uppstår ofta ångest och en känsla av inre kaos (51).

Det betyder i så fall att en viktig åtgärd för att förändra attityderna till hbt-grupperna borde vara att i det offentliga samtalet fokusera mer på att belysa och diskutera jag- och medvetandeforskningens kunskaper om jaget, vår identitet och våra identitetskonstruktioner. Sådana offentliga samtal skulle kunna bidra till en ökad förståelse för människans komplexa natur, för olika identitetskonstruktioner och för hbt-identiteter. Det är i grunden frågor som har en koppling till *identitetspolitiska överväganden*, vilka identiteter och rollidentifikationer som anses möjliga att uppleva och identifiera sig med i vårt samhälle, inklusive hur man kan uttrycka sina identiteter och vilka relationer som då blir möjliga (10). Det är frågor som handlar om vilken beredskap det finns i samhället för att diskutera, förstå, respektera och acceptera olika identitetsuttryck utan att fångas och snärjas i ångest och oro.

5. Problematisering och förslag till insatser

Problematisering av forskningsfokus kring transpersoners situation

Till stor del har forskningen om diskriminering av transpersoner och transpersoners psykiska hälsosituation illustrerats genom att fokusera på manlig transvestism och manlig och kvinnlig transsexualism. För att kunna avgränsa oss och skapa exempel har så skett även i denna rapport. Den senaste forskningen uppmärksammar dock alltmer många olika uttryck för både manliga och kvinnliga crossdressers eller transpersoner och deras livssituation (27). För en mer omfattande diskussion hänvisas till senare standardverk inom området, exempelvis det omfattande verk som redigerats av Stryker och Whittle (27). Intressanta svenska forskningsbidrag inom transpersonsforskningen har lämnats av Bodlund (108), Landén (109), Kroon (110) och Berg (111).

I huvudrapportern, *Vem får man vara i vårt samhälle?*, diskuteras de sociala konstruktioner som transpersoner ger uttryck för kring manligt, kvinnligt och socialt genus. Exempelvis presenteras utförliga och narrativt inriktade fallbeskrivningar. Dessa syftar till att illustrera mer praktiskt hur transidentiteter överskrider de gängse identitetsnormerna inklusive heteronormen i samhället. Normerna uttrycker att individer med ett manligt kroppsjag ska vara som män och ha begär till kvinnor och vice versa. De traditionella identitetsnormerna i kulturen kan och bör problematiseras.

Inom den akademiska forskningen har olika forskare som verkar inom skilda teoretiska paradigmen utvecklat en slags konsensus om att jaget är mångdimensionellt som innehåller flera olika deljag och att vår identitet kan omkonstrueras (64–67). På en teoretisk nivå öppnar detta upp för transidentiteter. Men i den praktiska diskursen väcker transidentifikationerna ofta oro och ångest. Att de teoretiska kunskaperna inte hittills överförts i tillräcklig grad till en praktisk nivå kan möjligen bero på att transpersoner just överskrider gängse identitetskonstruktioner som både medvetet och omedvetet tas för givna i kulturen.

Förslag till insatser

Tanken på att ge förslag till åtgärder för att öka kunskapen om transpersoners situation kan också problematiseras. Detta eftersom det egentligen handlar om att göra en analys av transpersoners situation och kräva respekt för andra identitetskonstruktioner än de traditionella. Å andra sidan kan det, som ett av flera steg, vara motiverat att skissera åtminstone några åtgärdsförslag som ett sätt att peka på behovet av att samhället tar ett ansvar för transpersoners livssituation och psykiska ohälsa, inklusive att motverka de diskriminerings- och marginaliseringsprocesser som finns och som tydligt har beskrivits i forskningslitteraturen (15, 25, 27).

En förutsättning för att förstå transpersoners livssituation och psykiska hälsa bättre är ökade kunskaper. En kunskapsutveckling kan förhoppningsvis motverka diskriminering och fobiska reaktioner och bidra till att problematisera heteronormativiteten i samhället, något som är viktigt för hela hbt-gruppen. Här följer ett antal förslag till insatser som bör ses mot bakgrund av vad som ovan diskuterats.

1. Utveckling av empowermentinsatser

Eftersom den psykiska ohälsan och förekomsten av självmordstankar är förhållandevis hög inom gruppen transpersoner är det angeläget att samhället tar ett ansvar. Det finns skäl att undersöka hur dels olika empowermentstrategier kan stödja gruppen transpersoner, dels hur till exempel beslutsfattande och lagstiftande myndigheter kan bidra till att skapa en mer förstående attityd i samhället till transpersoner. Dessa punkter berör ytterst identitetspolitiska frågor, vem man kan vara och vilka identiteter man kan uttrycka i vårt samhälle.

2. Åtgärder inom utbildningssektorn

Läromedel och bättre utbildningar i hbt-kunskap, särskilt riktade till grundskola, gymnasium och högskola eller universitet är angelägna att ta fram. Det är en fördel om kommunerna utvärderar effekterna av sex- och samlevnadsprogrammen i skolorna. Viktiga inslag i undervisningen är att ta upp hbt-frågor och att diskutera homofobiska attityder och beteenden. Utbildningsinsatser inom hbt-området kan med fördel också riktas till skolpersonal, lärare, skolsköterskor och skolkuratorer som arbetar med unga personer för att öka förutsättningarna för ett bättre bemötande av hbt-ungdomar i skolan. Ökade utbildningsinsatser om hbt-kunskap vid yrkesinriktade utbildningar, särskilt vårdutbildningar, är angelägna.

3. Kompetensutveckling för vårdpersonal

Speciella insatser kan riktas till behandlings- och vårdpersonal som kommer i kontakt med hbt-grupper. Psykologer, kuratorer, och läkare inom psykiatri behövs få möjlighet till fortbildning i hbt-kunskap så att de får förutsättningar att hjälpa hbt-personer på ett mer adekvat sätt.

4. Stöd till ungdomsmottagningar

Landstingens, kommunernas och enskilda ungdomsmottagningar har redan en mycket viktig roll. Till mottagningarna kan ungdomarna vända sig med olika typer av problem.

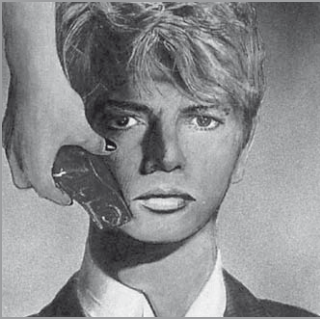
Det är angeläget att ungdomsmottagningar ges förutsättningar att upprätthålla sin kompetens för att kunna erbjuda stöd till ungdomar med transidentitet.

5. Utökat internationellt samarbete

I dag är det inte möjligt eller önskvärt att begränsa kunskapssökandet och kunskapsutvecklingen till Sverige. Det finns ett stort behov av att få kunskap om synen på hbt-frågor är beroende av kulturen och den historiska utvecklingen. Genom internationella analyser är det möjligt att få en uppfattning om dessa faktorerers betydelse. Det är också önskvärt att undersöka vilka strategier som hbt-grupper i olika länder valt och hur väl de lyckats. Internationella analyser är inte enbart en fråga om att få ökade kunskaper. Det är också

motiverat utifrån ett internationellt solidaritetsperspektiv. I länder med fokus på manliga värden (machokulturer) förekommer ibland ett uttalat förtryck av personer som har en hbt-identitet (90).

Ett internationellt perspektiv bör också tas när det gäller undervisning om sex och samlevnad. I stora delar av världen har ungdomar en starkt begränsad kunskap om sexuella frågor eftersom ingen sådan undervisning bedrivs. Självklart måste sexualundervisningen vara anpassad till den egna kulturen och religionen. Varje land måste utveckla sin egen form av sexualundervisning utifrån den egna kulturen, vilket inte hindrar att länder kan lära mycket av varandras strategier.

© JOOST VEERKAMP

6. Förslag till fortsatt forskning

Några angelägna frågor för fortsatt forskning

Det finns flera olika frågekomplex som behöver studeras i den fortsatta forskningen. Några av dessa frågor berör hur kunskapen ska skapas (metodfrågor) samt hur man kan förstå diskrimineringsprocesser och relationen mellan individ och samhälle. De olika frågorna som kan vara aktuella diskuteras mer utförligt nedan.

Metodfrågor. Psykisk hälsa hos hbt-grupperna är en mångfacetterad fråga som behöver diskuteras utifrån olika aspekter. Det finns även viktiga metodproblem som behöver lyftas fram, bland annat hur man ska mäta den psykiska ohälsan och vilka samband det finns mellan olika variabler samt hur man kan avgöra hur hbt-grupperna skiljer sig från kontrollgrupper (91). Mätningar av psykisk ohälsa bör göras i *samma* studie för hbt-grupper och den allmänna populationen. Om så inte sker blir resultaten svåra att tolka eftersom enkätsvaren kan ha tillkommit i olika sammanhang eller vid olika tillfällen.

Det finns dock studier där man studerat hbt-gruppernas ohälsa relaterat till den allmänna populationen i samma studie. Resultaten från sådana studier visar ofta på vissa signifikanta skillnader och att hbt-grupperna har sämre psykisk hälsa än den allmänna populationen (92-94). Förklaringsvärdet i dessa studier är emellertid ofta lågt (resultaten förklarar endast en liten del av variansen mellan grupperna), vilket kan tyda på att det är många faktorer som påverkar den psykiska hälsan. Här finns ett stort behov av fortsatt forskning för att mer i detalj klargöra situationen.

Skillnader i psykosocial situation och hälsa inom transpersonsgruppen. Det kan finnas viktiga skillnader inom transpersonsgruppen som behöver studeras och diskuteras mer utförligt. Forskning visar exempelvis att transvestiter och transsexuella har relativt olika upplevelser av sin psykosociala hälsosituation. Manliga transvestiter skiljer sig inte på något avgörande sätt från män som inte är crossdressers avseende personlighet, även om de beskrivs uppleva något mer ångest (4). Det är dock möjligt att detta kan kopplas till att crossdressing är ett tabubeteende i samhället, något som borde diskuteras i fortsatt forskning. Crossdressing kan också skapa ångest just som en följd av att det överskrider för givet tagna identitetskonstruktioner i samhället (51). Det betyder att relationerna mellan individ och samhälle och hur tabubeteenden uppfattas i kulturen bör diskuteras i fortsatt forskning.

När det gäller transsexuella visar litteraturen att det i förhållandevis stor utsträckning förekommer psykisk ohälsa i form av självmordstankar och negativa känsloupplevelser, särskilt innan individen fått möjlighet till könsbyte, men att sådana upplevelser drastiskt minskar efter könsbyte (3). Detta behöver studeras mer i detalj framöver.

Transvestiter beskriver en mer harmonisk uppväxt och mer tillfredsställande relationer till sina föräldrar än vad transsexuella gör. Det har diskuterats i litteraturen huruvida de transsexuellas mer problematiska psykosociala bakgrundssituation skulle kunna bero på att deras föräldrar får problem i sin föräldraroll just därför att barnet överskrider de traditionella mönstren och föreställningarna om manligt och kvinnligt (48). Det är en viktig fråga att diskutera i den fortsatta forskningen.

Diskrimineringsprocessen. Diskriminering är ett resultat av komplexa psykosociala processer och det är viktigt att få till stånd en djupbeskrivning av sådana händelseförlopp om vi vill kunna ingripa mot dessa och förändra eller förhindra dem. Kunskaper om hur diskrimineringsprocesser går till mer i detalj behöver fördjupas och utvecklas. Det handlar om att förstå dem utifrån empiriska sammanställningar av data och via teoretiska analyser. Viktiga frågor att få grepp om är vad som gör att diskriminering uppstår, hur sådana processer fortskrider och hur de kan hindras eller avbrytas.

Komma-ut-processen. För att förstå komma-ut-processen behöver de komplexa sociala sambanden omkring den beaktas. Det är här nödvändigt att förstå individens beslutsprocess inför att komma ut som ett samspel mellan de rådande attityderna och genusnormerna i samhället och individens kognitiva tolkning av vad som kommer att hända om man berättar för andra om sin identitet. I vissa fall kan en rädsla att tala om sin identitet vara befogad, i andra fall kan rädslan vara omotiverat stor. Sådana bedömningsprocesser borde beskrivas mer i detalj. Det skulle kunna vara av stort värde att få ta del av beskrivningar från personer som valt att berätta om sin identitet, hur man tänkte inför detta beslut och vad som verkligen hände när man berättade om sig själv för andra. Att få kunskap om sådana händelseförlopp kan ge viktiga erfarenheter om hur man kan förstå komma-ut-processens olika dimensioner.

Relationen mellan mikro- och makroprocesser. För att nå en detaljerad kunskap om diskriminering, psykisk ohälsa och betydelsen av samhällets könsrollsnormer inklusive heteronormen är det inte tillräckligt att bara göra strukturella analyser. Det är nödvändigt att också förstå samspelet mellan de strukturella makro- och mikroprocesserna på individnivå. Det handlar om att förstå hur de strukturella mekanismerna påverkar individens kognitiva och emotionella mikroprocesser eller hur individen tolkar och bearbetar den information som finns i en viss given social kontext. De strukturella mekanismerna för diskriminering transformeras till mikroprocesser på individplanet och det samspelet mellan person- och situationsfaktorer behöver analyseras för att vi ska kunna förstå hur strukturella faktorer påverkar individen (95, 96).

Att förhindra diskriminering är inte enbart en fråga om ökade ekonomiska resurser för bättre information utan också en fråga om att nå kunskap om vad som motiverar människor att ändra sitt tänkande till en mer tillåtande och accepterande hållning gentemot varandra. Att vi alla kan acceptera våra olikheter avseende identitetskonstruktioner och kognitiva eller emotionella upplevelsevärldar och sexuella identiteter. Människan kan inte reduceras till att vara helt determinerad av de strukturella faktorerna utan har också möjlighet att påverka dessa och ta initiativ som kan förändra de rådande attityderna i den sociala kontexten (11, 64).

Program som avser att minska diskrimineringen av hbt-grupperna bör utvärderas inte enbart med avseende på effekten före och efter utan också med avseende på vilken typ av processer som är mest effektiva. En förståelse av påverkansprocesserna är en förutsättning för utvecklingen av effektiva pedagogiska strategier (97).

Kunskapandet, aktörs- och observatörsparadoxen. Aktörs- och observatörsparadoxen visar att både aktörer och observatörer bortser från eller är omedvetna om olika dimensioner av ett skeende. Aktörer har en tendens att bortse från personfaktorernas betydelse och observatörer tenderar att filtrera bort situationens eller strukturernas påverkan (98).

När vi skapar kunskap om transidentiteter är det viktigt att utgå från aktörernas beskrivningar eller upplevelser (emic-perspektivet). Aktören har naturligtvis viktiga kunskaper eftersom det är hon/han som har den direkta erfarenheten av hur ”inifrånperspektivet” kan beskrivas. Men aktören kan också vara omedveten om vissa skeenden därför att hon/han är mitt inne i dem (99, 100). En observatör kan via en ”utifrånanalys” (etic-perspektivet) och via teoretiska tolkningar se andra aspekter av skeendet än vad aktören gör (100–101). Kombinationen av aktörs- och observatörstolkningar och en eventuell ”förhandling” mellan dessa perspektiv (*member checks*) kan ge mer än vad de olika perspektiven kan ge var för sig (102, 103). En sådan kombinerad beskrivning och analys kan ge en djupare förståelse exempelvis för diskriminering av transpersoner i samhället och därmed kan man utarbeta mer adekvata strategier för att motverka detta.

Det blir alltså viktigt att beakta både transpersoners och forskares sammanställningar och tolkningar när man skriver rapporter om kunskapsläget där både aktörers och observatörers synsätt inkluderas (8, 101).

Ökad kunskap och kunskapsspridning om konstruktion av genus, identitet. Det behövs en ökad satsning på forskning som diskuterar och problematiserar skapandet av olika genuskonstruktioner oavsett det biologiska könet. Vi behöver vidga kunskapen om hur vi konstruerar genus eller socialt kön. Vi behöver också öka kunskapen om såväl utvecklingen av en ”manlig femininitet” (21) och en ”kvinnlig manlighet” (22) som om skapandet av en traditionellt manlig manlighet och kvinnlig kvinnlighet (21), dvs. hur genus skapas.

En ökad satsning på kunskapsutveckling inom området bör fokusera på hur vi konstruerar våra identiteter överhuvudtaget. Det handlar om att tydligare belysa vilka faktorer som är av betydelse för att utveckla en könsidentitet som man eller kvinna. Hur en man formar sin manlighet och kan uttrycka sina kvinnliga sidor och hur en kvinna kan konstruera sin kvinnlighet och relatera till sina manliga sidor i sin personlighet samt hur vi i det sammanhanget kan förstå olika variationer av transidentiteter.

Det är också angeläget att fortlöpande sammanställa den kunskap som framkommer ur forskning och praktik på nationell och internationell nivå. För att öka den allmänna kunskapsnivån i samhället om hur vi kan förstå vår identitet och vårt jagmedvetande är det angeläget att forskare och andra får i uppdrag att skriva populärvetenskapliga böcker som vänder sig till en intresserad allmänhet. Likaså behöver det i ökad utsträckning och fortlöpande anordnas seminarier och konferenser med fokus på hbt-frågor och sexuella identifikationer som vänder sig till den intresserade allmänheten.

BILD NÄSTA SIDA:

ANITA, ITALIENSK PRE-OPERATIONELL TRANSSEXUELL FRÅN GENUA, ITALIEN.

Referenser

1. Clements-Nolle K, Marx R, Guzman R, Katz M. HIV prevalence, risk behaviors, health care use, and mental health status of transgender persons: Implications for public health intervention. *Am J Public Health* 2001;91(6):915-21.
2. Kreiss JL, Patterson DL. Psychosocial issues in primary care of lesbian, gay, bisexual, and transgender youth. *J Pediatr Health Care* 1997;11(6):266-74.
3. Bullough VL, Bullough B. Cross dressing, sex, and gender. Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press; 1993.
4. Docter RF. Transvestites and Transsexuals: Toward a Theory of Cross-gender Behavior. New York & London: Plenum Press; 1988.
5. Hutchison ED. Dimensions of human behavior. Person and environment. Thousand Oaks, CA: Sage Publications; 1999.
6. Larsson S. Det andra jaget vid manlig transvestism: Ett jagteoretiskt och kognitionspsykologiskt perspektiv. Uppsala: Uppsala Univ; 1997.
7. Bergmark A, Oscarsson L. Att utveckla, sammanställa och tillämpa kunskaper i socialt arbete. I: Meeuwisse A, Sunesson S, Swärd H (red.). *Socialt arbete: En grundbok*. Stockholm: Natur och kultur; 2006. s. 406-22.
8. Pope C, Mays N, Popay J. Synthesizing qualitative and quantitative health evidence: A guide to methods. Maidenhead: Open University Press; 2007.
9. Kvale S. *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur; 1997.
10. Alsop R, Fitzsimons A, Lennon K. *Theorizing gender*. Malden, Mass: Blackwell; 2002.
11. Wetherell M, Maybin J. Det ”distribuerade” jaget – ett konstruktionistiskt perspektiv. I: Stevens R (red.). *Att förstå människor: Socialpsykologiska aspekter på jag, medvetande och identitet*. Lund: Studentlitteratur; 1998.
12. Butler J. *Gender Trouble*. 2 uppl. London: Routledge; 1999.
13. Butler J. *Genus ogjort: Kropp, begär och möjlig existens*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag; 2006.
14. Jagose A. *Queer theory: An introduction*. New York: New York Univ. Press; 1996.
15. Bockting WO, Cesaretti E. Spirituality, transgender identity and coming out. *J of Sex Education and Therapy* 2001;26(4):291-300.
16. Bolin A. Transcending and transgendering: Male-to-female transsexuals, dichotomy and diversity. I: Herdt G (red.). *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books; 1994.
17. Zander E. *TransActions*. Stockholm: Periskop; 2003.
18. Docter RF, Prince V. Transvestism: A survey of 1032 cross-dressers. *Arch Sex Behav* 1997;26(6):589-605.

19. Denny D, Green J. Gender identity and bisexuality. I: Firestein B (red.). *Bisexuality: The psychology and politics of an invisible minority*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications; 1996. s. 85-87.
20. Prince V. *Transvestia*. *Transvestia Magazine* 1980;100.
21. Ekins R. *Male Femaling: A Grounded Theory Approach to Cross-dressing and Sex-changing*. London: Routledge; 1997. s. 82 och 86-87.
22. Halberstam J. *Female masculinity*. Durham and London: Duke Univ. Press; 2003.
23. Firestein BA. *Bisexuality: The psychology and politics of an invisible minority*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications; 1996. s. 217-221.
24. Herdt G. Introduction: Third sexes and third genders. I: Herdt G (red.). *Third sex, third gender: Beyond sexual dimorphism in culture and history*. New York: Zone Books; 1994. s. 21-81.
25. Whittle S. *Respect and equality: Transsexual and transgender rights*. London: Cavendish Publishing; 2002.
- 26a. Whittle S. Foreword. I: Stryker S, Whittle S (red.). *The transgender studies reader*. London: Routledge; 2006.
- 26b. Stryker, S. (De) subjugated knowledges. An introduction to transgender studies. I: Stryker S, Whittle S (red.), *The transgender studies reader*. London: Routledge. 2006.
27. Stryker S, Whittle S. *The transgender studies reader*. London: Routledge; 2006.
28. Prince V, Bentler PM. Survey of 504 cases of transvestism. *Psychol Rep* 1972; 31(3):903-17.
29. Hemmings C. *Bisexual spaces: A geography of sexuality and gender*. New York: Routledge; 2002.
30. De los Reyes P, Kamali M. *Bortom vi och dom: Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. Stockholm: Integrations- och jämställdhetsdepartementet; 2005. SOU 2005:41.
31. Young IM. *Att kasta tjejkast: Texter om feminism och rättvisa*. Stockholm: Atlas; 2000.
32. Cameron D, Kulick D. *Language and sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press; 2003.
33. Larsson S, Hall A, Bergström-Walan M-B, FPE-S press, Phi Pi Epsilon – Sverige. *Transvestism och det andra jaget: Ett psykologiskt perspektiv*. Stockholm: Phi Pi Epsilon – Sverige (FPE-S): FPE-S press; 1994a.
34. Larsson S, Bergström-Walan M-B, Hall A. *Samtal med hustrur till transvestiter*. *Feminform*, maj 1994b;135:2-10.
35. Cossey C. *Mitt liv: Den gripande berättelsen av en kvinna som föddes som man*. Borås: Forum; 1991.
36. Wells E. The view from within. What it feels like to be a transsexual. I: Walters WAW, Ross MW (red.). *Transsexualism and Sex Reassignment*. Oxford: Oxford University Press; 1986. s. 9-15.
37. Morris J. *Conundrum*. Stockholm: Wahlström & Widstrand; 1986.
38. Prince VC. *The Transvestite and His Wife*. Los Angeles: Argyle Books; 1967.

39. Talamini JT. Transvestism: Expression of a Second Self. *Free Inquiry in Creative Sociology* 1981;9:72-4.
40. Talamini JT. *Boys Will Be Girls: The Hidden World of the Heterosexual Male Transvestite*. Washington, DC: University Press of America; 1982a.
41. Talamini JT. Transvestites: Deviant or minority? *International Review of History and Political Science*, Feb 1982b;19(1):50-67.
42. Talamini JT. Transvestites as a minority group. *International Review of History and Political Science*, May 1982c;19(2):1-11.
43. FPE-Sverige (Phi Pi Epsilon). *Vad är transvestism?* Stockholm: FPE-Sverige; 1982.
44. FPE-Sverige (Phi Pi Epsilon). *Transvestism och transvestiter – Den heterosexuella mannens transvestism och personlighetsyttring*. Stockholm: FPE-Sverige; 1986.
45. Prince VC. *Understanding Cross Dressing*. Los Angeles: Chevalier; 1976.
46. Prince V. Prince V. Biological vs sociological causes of transvestism. *Transvestia Magazine* 1986;111:14-21.
47. FPE-NE. *Medlemsundersökning FPE-Norge*. Stockholm: FPE-Sverige, stencil; 1983. (Se vidare för detaljerade uppgifter i Larsson S, Bergström-Walan M-B & Hall A. *Transvestism och det andra jaget*. Stockholm: FPE Press; 1994).
48. Bullough VL, Bullough B, Smith R. A comparative study of male transvestites, male to female transsexuals, and male homosexuals. *The Journal of Sex Research* 1983;19(3):238-57.
49. Buckner HT. The transvestic career path. *Psychiatry* 1970;33(3):381-9.
50. Croughan JL, Saghir M, Cohen R, Robins E. A comparison of treated and untreated male cross-dressers. *Arch Sex Behav* 1981;10(6):515-28.
51. Garber M. *Vested interests: Cross-dressing & cultural anxiety*. London: Penguin Books; 1993.
52. Quinn TL. Sexual orientation and gender identity: An administrative approach to diversity. *Child Welfare* 2002;81(6):913-28.
53. Harper GW, Schneider M. Oppression and discrimination among lesbian, gay, bisexual, and Transgendered people and communities: A challenge for community psychology. *Am J Community Psychol* 2003;31(3-4):243-52.
54. Warner J, McKeown E, Griffin M, Johnson K, Ramsay A, Cort C, et al. Rates and predictors of mental illness in gay men, lesbians and bisexual men and women: Results from a survey based in England and Wales. *Br J Psychiatry* 2004;185:479-85.
55. Campos PE, Goldfried MR. Introduction: Perspectives on therapy with gay, lesbian, and bisexual clients. *J Clin Psychol* 2001;57(5):609-13.
56. Rödahl G, Uppsala universitet. *Heteronormativitet i en nursing kontext: Attitudes toward homosexuality and experiences of lesbians and gay men*. Uppsala: Uppsala universitet: Acta Universitatis Upsaliensis; 2005.
57. Wilson TD. *Strangers to ourselves: Discovering the adaptive unconscious*. Cambridge: Belknap Press; 2002. s. 121-122.
58. Wells JW. Teaching about Gay and Lesbian Sexual and Affectional Orientation Using Explicit Films to Reduce Homophobia. *Journal of Humanistic Education and Development* 1989;28(1):18-34.

59. Erikson EH. Ungdomens identitetskriser. Stockholm: Natur och kultur; 1977.
60. Carlberg G. Dynamisk utvecklingspsykologi. Stockholm: Natur och kultur; 1998.
61. Osbeck C, Holm A-S, Wernersson I. Kränkningar i skolan: Förekomst, former och sammanhang. Göteborg: Värdegrunden, Göteborgs univ.; 2003. s. 111.
62. Larsson S, Bergström-Walan M-B, Hall A, Brattberg A, Berg M. Hustrur till transvestiter – deras attityder till transvestism. Nordisk Sexologi 1995a;13(2):93-105.
63. Larsson S, Bergström-Walan M-B, Hall A, Brattberg A, Berg M. Hustrur till transvestiter – deras attityder till transvestism. Feminform, februari 1995b;138:6-16.
64. Thomas K. Det defensiva jaget – ett psykodynamiskt perspektiv. I: Stevens R (red.). Att förstå människor: Socialpsykologiska aspekter på jag, medvetande och identitet. Lund: Studentlitteratur; 1998. s. 303-68.
65. Ornstein R. Multimind. London: Macmillan; 1986.
66. Rowan J, Cooper M. The plural self: Multiplicity in everyday life. London: Sage Publications; 1999.
67. Rowan J. Subpersonalities: The people inside us. London: Routledge; 1991.
68. Larsson S, Bergström-Walan M-B. Multisexuality, cross-dressing and the multiplicity of mind. Scand J Sexology 1999;2(3):141-62.
69. Larsson S, Bergström-Walan M-B, Berg M, Brattberg A. Multimindidentitet, cross-dressing och sexualitet. Attitude 2003;5:4-7.
70. Nuttbrock L, Rosenblum A, Blumenstein R. Transgender identity affirmation and mental health. International Journal of Transgenderism 2002;6(4):1-11.
71. Bullough VL. Transvestites in the middle ages. Am J Sociol 1974;79(6):1381-94.
72. Bullough VL. Sexual variance in society and history. New York: John Wiley; 1976a.
73. Bullough VL. Sex, society and history. New York: Science History; 1976b.
74. Bullough VL, Bullough B. Sin, sickness, and sanity: A history of sexual attitudes. New York: Meridian; 1977.
75. Bullough VL. A nineteenth-century transsexual. Arch Sex Behav 1987;16(1):81-4.
76. Green R. Mythological, historical, and cross-cultural aspects of transsexualism. I: Green R, Money J (red.). Transsexualism and sex reassignment. Baltimore: The Johns Hopkins Press; 1969. s. 13-22.
77. McCubbin B. Homosexförtryckets historiska rötter. Stockholm: Barrikaden; 1981.
78. Roscoe W. How to become a berdache: Toward a unified analysis of gender diversity. I: Herdt G (red.). Third sex, third gender: Beyond sexual dimorphism in culture and history. New York: Zone Books; 1994. s. 329-72.
79. Whitehead H. The bow and the burden strap: A new look at institutionalized homosexuality in native North America. I: Whitehead H, Ortner SB (red.). Sexual meanings: the cultural construction of gender and sexuality. Cambridge: Cambridge University Press; 1981. s. 80-115.
80. Hultkrantz Å. The religions of the American Indians. California: Univ. of Calif. P.; 1980. s. 93.
81. Mookerjee A. Kali: The Feminine Force. London: Thames and Hudson; 1988. s. 26-27.

82. Hartsuiker D. Sadhus: Holy men of India. London: Thames and Hudson; 1993.
83. Harding EU. Kali: The black goddess of Dakshineswar. York Beach, Me.: Nicolas-Hays; 1993.
84. Griggs C. S/he: Changing sex and changing clothes. Oxford: Berg; 1998.
85. Lake B, Orloff A. The Unsinkable Bambi Lake. San Francisco: Manic Press; 1996.
86. Homosexuella och samhället. Betänkande av utredningen om homosexuellas situation i samhället. Stockholm: Statens offentliga utredningar; 1984. SOU 1984:63. s. 140-141.
87. Qvarford E. The Union goes gay. I: Lehtonen J (red.). Sexual and gender minorities at work. Helsinki: Stakes; 2002. s. 112-16.
88. Gilljam C. The situation of gay, lesbian and bisexual employees in Sweden. I: Lehtonen J (red.). Sexual and gender minorities at work. Helsinki: Stakes; 2001. s. 16-22.
89. Knutagård H. Det var bara en bögdjäväl: På väg mot en strategi att förebygga och motverka homofientligt våld. Malmö: RFSL rådgivningen i Skåne; 2003.
90. Herdt GH. Same sex, different cultures: Gays and lesbians across cultures. Boulder: Westview; 1997. s. 135-152.
91. Safren SA, Heimberg RG. Depression, hopelessness, suicidality, and related factors in sexual minority and heterosexual adolescents. *J Consult Clin Psychol* 1999;67(6): 859-66.
92. Sandfort TG, de Graaf R, Bijl RV, Schnabel P. Same-sex sexual behavior and psychiatric disorders: Findings from the Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study (NEMESIS). *Arch Gen Psychiatry* 2001;58(1):85-91.
93. Gilman SE, Cochran SD, Mays VM, Hughes M, Ostrow D, Kessler RC. Risk of psychiatric disorders among individuals reporting same-sex sexual partners in the National Comorbidity Survey. *Am J Public Health* 2001;91(6):933-40.
94. Roth N, Boström G, Nykvist K, Statens folkhälsoinstitut. Hälsa på lika villkor? Hälsa och livsvillkor bland HBT-personer. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut; 2006.
95. Magnusson D, Allen VL. An interactional perspective for human development. I: Magnusson D, Allen VL (red.). Human development: An interactional perspective. New York: Academic P.; 1983a. s. 3-31.
96. Magnusson D, Allen VL. Implications and applications of an interactional perspective for human development. I: Magnusson D, Allen VL (red.). Human development: An interactional perspective. New York: Academic P.; 1983b. s. 369-87.
97. Lilja J, Giota J, Larsson S. Olika synsätt på utvärdering av preventionsprogram för skolor. *Nordisk Alkohol- & Narkotikatidskrift* 2004;21:297-307.
98. Lilja J, Larsson S & Hamilton D. Drug communication: How cognitive science can help the health professionals. Kuopio: University of Kuopio; 1996.
99. Denvall V, Munther A-K, Trunnerup A. Möten med Anna: Vännen, socialarbetaren och forskaren. Lund: Studentlitteratur; 1999.
100. Lalljee M. Det tolkande jaget – ett experimentellt perspektiv. I: Stevens R (red.). Att förstå människor: Socialpsykologiska aspekter på jag, medvetande och identitet. Lund: Studentlitteratur; 1998. s. 100-61.

101. Patton MQ. Qualitative evaluation and research methods. 2. uppl. Newbury Park, Calif.; London: Sage Publications; 1990. s. 393-398.
102. Janesick VJ. The dance of qualitative research design. I: Denzin NK, Lincoln YS (red.). Handbook of qualitative research. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications; 1994. s. 209-19.
103. Morse JM. Emerging from the data: The cognitive processes of analysis in qualitative inquiry. I: Morse JM (red.). Critical issues in qualitative research methods. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications; 1994. s. 23-43, 166.
104. Cochran, B.N., Stewart, A.J., Ginzler, J.A. & Cauce, A.M. Challenges faced by homeless sexual minorities: Comparison of gay, lesbian bisexual, and transgender homeless adolescents with their heterosexual counterparts. *Am. J. Publ. Health* 2002;92(5):773-8.
105. Corbett, K. Cross-gendered identifications and homosexual boyhood: Toward a complex theory of gender. *The American Journal of Orthopsychiatry*, 1998; Jul. 1998 ;68(3):352-360.
106. Winzer, R. & Boström, G. Psykisk ohälsa, självmordstankar och självmordsförsök bland homosexuella, bisexuella och transpersoner (hbt) – resultat från två svenska undersökningar. *Suicidologi* 2007;12(1):10-13.
107. Frykman, J. (red.). Särbehandlad och kränkt. En rapport om sambanden mellan diskriminering och hälsa. Stockholm: Statens Folkhälsoinstitut, 2005.
108. Bodlund, O. Transsexualism and Personality. Umeå: Umeå Univ. medic. Diss. Department of Psychiatry, Umeå univ. Sweden.
109. Landen, M. Transsexualism, epidemiology, phenomenology, regret after surgery, aetiology and public attitudes. Göteborg: Depart. of Psychiatry and Neurochem., University of Gothenburg, 1999.
110. Kroon, A. Fe/male asymmetries of gender and sexuality. Uppsala: Department of Sociology, Uppsala University, 2007.
111. Berg M. Självetts garderobiär: Självrelexiva genuslekar och queer socialpsykologi, Lund: Lunds universitet, 2008.
112. Norrhem, S., Rydström, J. och Winkvist, H. Undantagsmänniskor. En svensk hbt-historia. Stockholm; Norstedts akademiska förlag, 2008.

